

सामाजिक रूपान्तरण र बुद्धिजीवी

भीष्म जोशी
joshibhism20@gmail.com

लेखसार

यो सामाजिक रूपान्तरण र बुद्धिजीवी शीर्षकमा लेखिएको अनुसन्धामूलक लेख हो। पाठकहरूलाई सामाजिक रूपान्तरणका लागि बुद्धिजीवीहरूको जिम्मेवारी कस्तो हुनुपर्छ भन्नेबारेमा उत्सुकता जगाउने उद्देश्यले यो लेख लेखिएको हो। समाजमा विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, समुदायको मिलन र एकत्वको समष्टि नै समाज हो। प्रकृतिका हरेक चिज निरन्तर परिवर्तन र गतिशील भए जस्तै हाम्रो मानव समाज पनि निरन्तर गतिशील छ। समाज निरन्तर सूक्ष्मतम, मात्रात्मक र गुणात्मक ढङ्गले परिवर्तन भइरहेको छ। यसरी निरन्तर गतिवान् भएर बगिरहेको समाजको सकारात्मक परिवर्तन नै सामाजिक रूपान्तरण हो। सामाजिक रूपान्तरणमा योगदान पुऱ्याउने विभिन्न तत्त्व र समाजको महत्त्वपूर्ण वर्गमध्येको एक वर्ग बुद्धिजीवी वर्ग हो। यसले यो लेख समाजलाई अगाडि बढाउन अर्थात् सकारात्मक दिशातर्फ डोऱ्याइरहन कसरी आफ्नो भूमिका र जिम्मेवारी निर्वाह गरिरहेको छ र के गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा केन्द्रित गरिएको छ। यसमा सामाजिक रूपान्तरण, बुद्धिजीवीको परिभाषा, उनीहरूको सामाजिक भूमिका, दायित्व र जिम्मेवारी जस्ता विषय उठान गरिएका छन्।

शब्दकुञ्जी

सत्य, मानवअधिकार, सत्ता, न्याय, समानता

विषय प्रवेश

सामाजिक रूपान्तरण र बुद्धिजीवी शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न सामाजिक रूपान्तरणमा आम बुद्धिजीवीभन्दा पनि समाजका लागि योगदान पुऱ्याउने र सामाजिक हितका लागि जस्तोसुकै त्याग र बलिदान गर्न पनि पछि नपर्ने विचारकले नै सामाजिक रूपान्तरण गर्न भूमिका खेलेको पाइन्छ भन्ने कुराको खोज गर्नु नै यो अनुसन्धानको मुख्य ध्येय हो। बुद्धिजीवीहरू समाजका अभिन्न र महत्त्वपूर्ण वर्ग हुन्। उनीहरूले आफ्नो कठिन तपस्या र त्यागबाट प्राप्त गरेको अमूल्य ज्ञानलाई मानवीय न्याय र समानताका खातिर सही ढङ्गले आम जनता, समाज र राष्ट्रको हितका खातिर उपयोग गर्नुपर्दछ। त्यसका विपरीत बुद्धिजीवीहरूले आफ्नो ज्ञानको प्रयोग सीमित र व्यक्तिगत जीवन निर्वाह गर्न मात्र खर्च गरिनुहुन भन्ने यो अनुसन्धानको आसय हो।

हरारीका अनुसार ७० हजार वर्षअघि सुरु भएको सङ्ज्ञात्मक क्रान्तिका कारण अफ्रिकन बाँदरको एक प्रजातिबाट अहिलेको मानिसको पुर्खाले अरू प्राणीभन्दा फरक ढङ्गले सोच थालेको हो। अहिले आएर मानिस दिनानुदिन तीव्र गतिमा नयाँनयाँ खोजअनुसन्धान गरिरहेको छ। यसको कारण हो- प्रकृतिका हरेक चिज परिवर्तनशील हुन्छन् र पुरानोको ठाउँमा नयाँ कुराको जन्म हुन्छ वा भनाँ पुरानोको गर्भबाट नयाँ

जन्मन्छ । तर समाजमा विभिन्न खाले पुराना विचार, दृष्टिकोण हावी भएको हुँदा मानिसलाई नयाँ कुरा स्वीकार गर्न असहज र अप्ठ्यारो हुन्छ । नयाँ कुरा आफैँ जन्मने नभई निरन्तर सङ्घर्ष र द्वन्द्वका कारण जन्मन्छ भन्ने कुरा कार्ल मार्क्सले आफ्नो ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनका माध्यमबाट बताएका छन् । यसरी समाजमा विद्यमान दुई दर्शन आदर्शवादी दर्शन र भौतिकवादी दर्शनबिच लगातार द्वन्द्व भइरहेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा बुद्धिजीवीहरूको सामाजिक रूपान्तरण कस्तो भूमिका हुनुपर्दछ ? समाजलाई बुद्धिजीवीले हेर्ने दृष्टिकोण कस्तो हुनुपर्छ र बुद्धिजीवीले समाज रूपान्तरणमा के कस्तो भूमिका र जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्छ भनी सङ्क्षिप्तमा उल्लेख गर्न खोजिएको छ ।

अध्ययन विधि

समाज रूपान्तरणमा बुद्धिजीवीको जिम्मेवारी लेख लेखनमा द्वितीयक स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । त्यस क्रममा गुणात्मक तथ्याङ्क उपयोग गर्दै अनुसन्धान विधि आत्मसात् गरिएको छ । त्यसका लागि विभिन्न पुस्तक र पत्रपत्रिकाको अध्ययन, विभिन्न विद्वानका लेखरचनाको अध्ययन, विश्वमा घटेका महत्त्वपूर्ण आन्दोलनहरूको अध्ययन, सामाजिक सञ्जालका विभिन्न माध्यममध्ये वेबसाइट, वेबनार, युट्युबमा प्राप्त जानकारीसमेत उपयोग गरिएको छ ।

विगतको भ्रूलको

आजभन्दा ५०-६० वर्ष पहिलाको नेपालमा गरिबी, भोकमरी, अशिक्षा, सञ्चार र यातायातको कति धेरै प्रभाव र अभाव थियो भन्ने कुरा हामी यी भनाइबाट थाहा पाउन सक्छौं । करिब ६० वर्ष पहिला नेपालमा यातायातको अवस्था कस्तो थियो भन्ने कुरा हर्क गुरुङको पुस्तक 'मैले देखेको नेपाल' पढ्यौं भने थाहा हुन्छ । एउटा प्रसङ्ग यस्तो छ ।

१८७६ मार्चमा जङ्गबहादुर राणालाई महेन्द्रनगर नजिकै जमनाबाट काठमाडौंको थापाथली पुग्न २४ दिन लागेको थियो । त्यही दुरी हामीले ५ घण्टामा पूरा गर्छौं । यो शीघ्र यातायातले आत्मकेन्द्रित काठमाडौंको आधुनिकता तथा सुदूरवर्ती महेन्द्रनगरको कोल्टेफेराइबिच एक तिखो तुलना गर्ने अवसर हामीलाई प्रदान गर्‍यो (गुरुङ, सन् २००७, पृ. २३) । अहिले महेन्द्रनगर पुग्न एक घण्टाको हवाई दुरी रहेको छ ।

२०२३ सालतिर सुदुरपश्चिममा गएको भूकम्पको बेला जनता भूकम्पबाट प्रभावित भए पनि त्यति बेलाको पहाडी अर्थतन्त्र कस्तो थियो भनेर बैतडीका बारेमा उनी यसरी लेख्छन्- बाटामा धेरै गाईवस्तु भेटे पनि दुध भने पाइएन । यहाँका मानिसमा परदेशी र तल्लो जातका मानिसलाई दुध बेच्न हुन्न भन्ने अन्धविश्वास छ । मलाई लाग्यो, यो चलन परदेशी र तल्लो जातको मानिसले दुध खाएर बलियो भई आफूलाई दबाउन सक्ला भन्ने डरले विकसित भएको नभई यस क्षेत्रको सबैभन्दा प्रमुख निकासीयोग्य वस्तु घिउ बनाउन दुध जोगाउने अर्थनीतिको रूपमा आएको हुनुपर्छ (गुरुङ, सन् २००७, पृ. २०) । त्यतिखेर अभावका बिच पनि हामी आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको प्रयास गरिरहेका थियौं । अहिले सिङ्गो देश रेमिट्यान्सको भरमा चलिरहेको छ । भुलाघाटबाट सन १९६५-६६ को एक वर्षमा मात्रै अरू कुनै ठाउँभन्दा बढी करिब ३,३३,६४८ केजी घिउ यहाँबाट बाहिर गयो । अहिलेको मूल्यमा हिसाब गर्ने हो भने यो ४० करोड रुपियाँ भन्दा बढी हुन आउँछ । त्यतिखेरको शिक्षाको अवस्थाका बारेमा गुरुङ अगाडि लेख्छन्- गुरुङ जन्मेको लमजुङ जिल्लामा त्यतिखेर कुनै पनि पाठशाला थिएन । जब ठुला ९ वर्षको भयो, काठमाडौं जानेबारे उसले चाडै नै निधो गर्ने विचार गर्‍यो । सात दिन हिँडेर उनी काठमाडौं पुगे । कर्णाली भ्रमणका बारेमा त्यतिखेरका जनताको विकासको चाहनाबारेमा उनी यसरी लेख्छन्- पछि

साँभमा मैले ८६,५६४ (सन् १९७१ मा) जनसङ्ख्या भएको जाजरकोटका स्थानीय नेताहरूसँग कुराकानी गर्दा उनीहरूका मुख्य माग यस्ता थिए—

१. च्याखुरे लाग्ना पार गरेर जुम्लासम्म सडक बनाउने।
२. भेरी किनारमा हालसालै फडानी गरिएका जग्गा दर्ता गर्ने।
३. जङ्गली गाँजा निर्यातमा प्रतिबन्ध हटाउने।
४. बजारको करिब ५० किलोमिटर उत्तरपश्चिममा ३,९०६ मिटरको उचाइमा रहेको लेकाली डाडो कुसेमुसेमा अभ्रक र बहुमूल्य रत्नको सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने (गुरुङ, सन् २००७, पृ. १०९)।

यसले विकासको सपना जनतामाभ्र अहिलेको जस्तै रहेको देख्न सकिन्छ।

त्यतिखेरको नेपाली समाजमा बसाइँसराई कस्तो थियो अथवा युवा पलायन कति धेरै थियो भन्ने सन्दर्भमा सत्यमोहन जोशीले लमजुङ र तनहुँ वरिपरिको अवस्थाको चित्रण यसरी गरेका छन्— संसारलाई प्रभावित गर्ने दोस्रो विश्वयुद्ध आफ्नो चरम क्षणबाट गुज्रिरहेको थियो। म एक यस्तो भेगमा पुगेको थिएँ, जहाँका भएभरका जनजाति तत्रेरीहरू सोहोरिएर मर्न र मार्नका निम्ति धमाधम ओसाने काम चलिरहेको थियो। त्यस बेला जताततै डाँडाकाँडाबाट तत्रेरीहरू उठाएर लडाइँमा लैजानका निम्ति गल्लावालहरू ओइरिएका देखिन्थे। उनीहरूले भेटेसम्मका ३५-४० वर्षमुनिका र १६-१७ वर्ष माथिका तत्रेरीहरू छानीछानी लैजान्थे।

दोस्रो विश्वयुद्ध अवधिभरि स्थायी र अस्थायी गरेर दुई लाख पचास हजारभन्दा बढी जवानहरू ब्रिटिस गोर्खा रिक्तमेन्टमा भर्ती भएका थिए। बेलायती संसद् मा १९८९ को मार्च २ तारिखमा प्रस्तुत प्रतिवेदनले यो तथ्याङ्क उल्लेख गरेको थियो, जबकि त्यस बखत नेपालमा सिङ्गो मुलुकको जनसङ्ख्या ८५ लाख थियो (गिरी, २०७८, पृ. १८)।

म गीतिको संसारमा थिए। त्यसैले ती दुःख र

पीडा पनि त्यहाँ गीत बनैरे गुजिरहेका थिए :

गाई पाल्यो रेलीमाई वनको बाघलाई

छोरो पाल्यो रेलिमाई जर्मनको धावालाई ॥

आमाहरूले यस्ता गीत गाएर सुनाइरहँदा मेरो मुटु निचोरिन्थ्यो। घरपालुवालालाई वन्यजन्तुले खाएजस्तै आफ्नै गर्भबाट जन्माएको सन्तान कता गएर, कस्तो परिस्थितिमा, कोबाट मरिरहेको छ भन्ने थाहा पनि नपाएका आमाहरूको आँसु त्यो भाकामा छचल्किरहँदा म घरीघरी त्यसैमा बग्न पुग्थेँ (गिरी, २०७८, पृ. १९)। त्यो विश्वयुद्धको बेला नेपाली समाज कति धेरै प्रताडित भयो भन्ने उदाहरण हो यो।

सत्यमोहन जोशीले तात्कालिक राजनीतिक अवस्थाको चित्रण यसरी गरेका छन्—

यस्तो स्थितिमा केही अन्तरालमै आएको २००७ सालको परिवर्तनले मानिसको मानिस भई बाच्च पाउने स्वतन्त्रता मात्र नभई उनीहरूको आफ्ना भाषा, साहित्य र संस्कृतिको खुला अभ्यास गर्ने अवसर पनि ल्याइदिएको थियो, नत्र त हामी 'मानिस जस्तै देखिए पनि मानिसै हो कि के हो ?' भने जस्तो अवस्थामा थियौँ। त्यसैले २००७ सालको परिवर्तन मैले जीवनमै भोगेको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण घटना थियो (गिरी, २०७८, पृ. ६३)। यहाँ २००७ सालपूर्व नेपाली समाज कति धेरै राजनीतिक बन्दीको जीवन बाँचन विवश थियो भन्ने कुरा यसबाट प्रस्ट हुन्छ।

'हाम्रो समाज' पुस्तकमा जनकलाल शर्मा हाम्रो समाजको निर्माण प्रक्रियाबारेमा यसरी लेख्छन्—

प्राचीन समयमा आर्यअनार्य अलगअलग समाज भए पनि आज दुबैको प्रभाव एकाकोमाथि परेको देखिन्छ। त्यो सीमारेखा बनाएर छुट्याउन असम्भव प्रायः जस्तै भइसकेको छ। त्यसकारण हामीले भन्नुपर्छ— यी दुबै हाम्रा संस्कृति हुन्। भनाइको तात्पर्य तिनै आर्यअनार्य समस्त नेपालीका पुर्खा हुन् र तिनको संस्कृति समस्त नेपालीको संस्कृति हो। यही मिश्रित

रुक्तर संस्कृतिका अनुयायी आजको नेपाली समाज हो। यसैको रक्षा गर्नु आजको समस्त नेपाली समाजको कर्तव्य पनि हो (शर्मा, सन् २०१८, पृ. ७२)। यसबाट नेपाली समाजमा विविधताबिचको एकत्व रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ।

नेपालमा २०५७ सालपछिका पाँच वर्षसम्म भयङ्कर गृहयुद्ध भयो। देशमा सङ्कटकाल लाग्यो। राज्यको सेना र माओवादीबिच भीषण युद्ध भयो। नेपाली समाजले त्यो अँध्यारो बेलामा समेत संयमता गुमाएन। समाजमा मानवीयता जीवित रह्यो। थुप्रै परिवारले आफ्ना प्रियजन, आफन्त गुमाए, थुप्रै बेपत्ता भए, कैयौँ घाइते भए, मानौँ यो अन्तहीन सभ्यता हो जस्तो लाग्थ्यो। तर त्यो विषम युद्धका बेलामा पनि नेपाली समाजले आफ्नो सुभ्रबुभ्रपन देखायो। युद्धरत दुवै पक्षलाई सहयोग गर्ने हाम्रै दाइभाइ हुन्। यो युद्धको अन्त्य हुने छ र एक दिन शान्ति कायम हुने नै छ भनेर सुन्दर, शान्त भविष्यको पर्खाइमा बस्यो नेपाली समाज।

त्यतिखेर नागरिक समाजको सक्रियता, बुद्धिजीवीको भूमिका कानून व्यवसायी, पत्रकारको भूमिका, मानव-अधिकारकर्मी, पेसाकर्मीहरूले साच्चिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले। माओवादी र राज्य पक्षलाई आधारभूत मानवअधिकारको उल्लङ्घन नगर्न लगातार खबरदारी र दबाव दिइरहे। अदालतलाई सक्रिय बनाउन बन्दीप्रत्यक्षीकरणका मुद्दा पेस गरिरहे। अन्यायमा परेकालाई न्याय प्रदान गर्न अदालत निरन्तर सक्रिय भइरह्यो। समाजको यो बुद्धिजीवी तप्का त्यो विषम परिस्थितिमा समेत अत्तालिएन, संयम र धैर्यताका साथ निरन्तर आफ्नो कर्ममा लागि रह्यो।

यसैको जगमा २०६२-६३ सालको महान् जनआन्दोलन सम्पन्न भयो। त्यो जनआन्दोलनमा जनता सडकमा उतार्न बुद्धिजीवीको अतुलनीय र अनुकरणीय भूमिका रहेको थियो। त्यतिखेर नागरिक समाज,

पेसाकर्मी, बुद्धिजीवीले लगाएका नारा अहिले पनि सम्भनायोग्य छन्- हामी सडकमा आन्दोलन गर्ने भनेको दिगो शान्ति, लोकतन्त्र, मानवाधिकार र सुशासन प्राप्तिका लागि होत्र निरङ्कुशताको अन्त्यका लागि हो। हामीलाई हाम्रो राष्ट्रियता र लोकतन्त्र प्यारो छ। उनीहरूले भनेका थिए- हामी राजनैतिक दल होइनौँ। हामी सत्ताका लागि आन्दोलन गर्दैनौँ। त्यो भावले जनतामा उत्साह ल्यायो र राजनैतिक दलहरूलाई विश्वास नगरिरहेका जनता बुद्धिजीवी, नागरिक समाजको अह्वानमा शान्ति र लोकतन्त्र प्राप्तिका लागि सडकमा उभिए। यसरी महान् जनआन्दोलन सम्पन्न भयो।

यसैको जगमा निर्मित २०६३ साल मङ्सिर ५ गतेको सरकार र माओवादीबिचको बृहत् शान्ति सम्झौतामा १८ ठाउँमा मानवअधिकारको विषय समेटिन पुग्यो र देशमा अग्रगामी गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको सुरुआत भयो। २०७२ साल असोज ३ गते दोस्रो संविधान सभाबाट नेपालको संविधान-२०७२ जारी गरियो।

यो संविधानले मानवाधिकार मौलिक हक, स्वतन्त्रता, बहुलवाद, समावेशिता, विकेन्द्रीयतालाई स्वीकार गरेको छ। यो समावेशी संविधान र जनताका हकअधिकार दस्तावेजीकरण गर्ने उत्कृष्ट संविधान बनेको छ। संविधानको भाग-४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वअन्तर्गत धारा ५१ मा राज्यका नीति रहेका छन्। यसको (ग) मा सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीतिलाई व्यवस्थित गरिएको छ। यसले हामीलाई मार्गदर्शन गरिरहेको छ।

सामाजिक रूपान्तरण

समाजमा निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छ अर्थात् समाज गतिशील हुन्छ। समाजमा हुने सकारात्मक परिवर्तन अथवा सुधारोन्मुख दिशामा अगाडि बढ्नु

सामाजिक रूपान्तरण हो। समाजका विविध पक्षमा हुने परिवर्तनको परिणामस्वरूप समाजमा अग्रगामी परिवर्तन सम्भव हुन्छ भने त्यसैलाई सामाजिक रूपान्तरण भनिन्छ। सामाजिक रूपान्तरणलाई निरन्तर र क्रमिक रूपमा विकास भइरहने प्रक्रियाका रूपमा लिनुपर्दछ। अहिलेको विश्व तीव्र गतिमा परिवर्तन भइरहेको छ; जो आजसम्म भइरहेको थिएन।

सामाजिक रूपान्तरणले व्यक्तिगत प्रणालीभन्दा समाजको समग्र प्रणालीमा आएको परिवर्तनाई जनाउने गर्दछ। यो दुई किसिमको संयोजनबाट हुने गर्छ- एउटा- व्यक्तिगत रूपान्तरण र सामाजिक प्रणालीमा भएको रूपान्तरण; जस्तै- पुस्तागत रूपमा हुने रूपान्तरण र व्यक्तिले शिक्षा, सिप आर्जन, सामाजिक प्रतिष्ठाका कारण नयाँ व्यक्तित्वको निर्माण भइरहेको हुन्छ भने अर्कातिर, समुच्च सामाजिक प्रणालीमा नै आएको सामाजिक प्रणालीको रूपान्तरणका रूपमा लिने गरिन्छ। यसले गर्दा सामाजिक प्रणालीको सामाजिक चेतनामा नै परिवर्तन हुने गर्दछ। यस्तो सामाजिक रूपान्तरणबाट ठुलो मात्रामा सामाजिक हलचल पैदा हुन्छ।

यसको उपर्युक्त उदाहरणको रूपमा नेल्सन मन्डेलाको नेतृत्वमा दक्षिण अफ्रिकामा भएको रङ्गभेद विरुद्धको आन्दोलनले सफलता प्राप्त गरेर सन् १९९४ देखि दश प्रतिशत गौराहरूले नब्बे प्रतिशत अश्वेतहरूमाथि गरेको दमनको अन्त्य मात्रै भएन, विश्वभरि यस प्रकारको अमानवीय कार्य गर्न नहुने सन्देश दिनसमेत सफल भयो। यस परिवर्तनले ठुलो हलचल पैदा गरी मानव समुदायको मनोविज्ञानमा नै नयाँ हिसाबले सोच्ने प्रणालीको विकास र विस्तार हुन पुग्यो। यसैगरी नेपालमा २०६२-६३ सालको महान् जनआन्दोलनबाट राजतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाबाट गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको स्थापना हुन पुग्यो जसले नेपालको राजनैतिक र सामाजिक संरचनामा ठुलो परिवर्तन ल्यायो।

सामाजिक रूपान्तरणमा विविध पक्षको भूमिका रहेको हुन्छ। अहिलेको सन्दर्भमा प्रविधि र विज्ञानको क्षेत्रमा भइरहेको तीव्र परिवर्तन जसले समाज रूपान्तरणमा भूमिका खेल्नरहेको छ। त्यस्तै ऐतिहासिक तथा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका प्रवर्तक कार्लमाक्सका अनुसार आर्थिक पक्षले जीवनको हरेक पक्षमा प्रभाव पार्दछ अर्थात् पुँजीवादी समाजमा आर्थिक पक्षले सबै कुराको निर्धारण गर्दछ। आर्थिक पक्षले समाज रूपान्तरण महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ।

भौतिक जीवनमा उत्पादन पद्धतिले जीवनको सामाजिक, राजनीतिक एवम् आध्यात्मिक प्रक्रियाको सामान्य स्वरूप निश्चित गर्दछ।

यसै सन्दर्भमा फ्रेडरिक एङ्गल्सले बताएका छन्- आर्थिक व्यवस्थाले प्रत्येक देशको राजनीतिक संस्था, त्यसको सामाजिक संरचना, व्यापार र उद्योग, विधि तथा परम्परा, कला एवम् दर्शन, धर्म र नैतिकता निर्धारण गर्दछ। यसबाट समाज रूपान्तरणमा आर्थिक पक्षको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने कुरा प्रस्ट हुन्छ।

माक्सले उत्पादन प्रणालीले समाज रूपान्तरण हुने कुरा बताएका थिए। यसै जगमा उनले समाजको ऐतिहासिक भौतिकवादी व्याख्या गर्दै समाज विकासका चरणको परिभाषा गरेका हुन् र यी चरणमा आदिम साम्यवादी युग, दास युग, सामन्ती युग, पुँजीवादी युग र साम्यवादी युग भनी समाजको विभाजन गरेका छन्।

त्यसैगरी समाजमा निरन्तर सङ्घर्ष भइरहन्छ र सङ्घर्षको माध्यमबाट समाज रूपान्तरण उच्च स्तरमा हुन्छ भन्ने कुरा हेरोलको द्वन्द्वान्मक विकासको सिद्धान्तले बताउँछ भने चार्ल्स डार्विनको अस्तित्वका लागि सङ्घर्ष (Struggle for existence) र योग्यताको छनोट (Survival of the fittest) ले पनि सङ्घर्ष विना समाज रूपान्तरण हुन नसकेको बताएका छन्।

यसैगरी समाज विकास र रूपान्तरणमा क्रमिक रूपले विकास हुन्छ भन्ने सिद्धान्तकारहरू अगस्ट काम्टे,

हर्बर स्पेन्सर, एलाएच मोर्गन, म्याक्स बेबरजस्ता दार्शनिकले आफ्नो विचार अगाडि सारे । उनीहरूले समाजको रूपान्तरण क्रमिक रूपले हुन्छ र यसलाई एकरेखीय विकासको सिद्धान्त (Theory of uni-linear Evolution) भनिन्छ । अर्को समाज रूपान्तरण आलोचनाको माध्यमले हुने गर्छ भन्ने आलोचनात्मक सिद्धान्तकारहरू बताउँछन् भने विखण्डनका सिद्धान्तकारहरूले समाजमा विचारको मतभेद, असमानता आदिका कारण समाजमा विखण्डन हुन्छ र यसले विद्रोह उत्पन्न गराई समाज रूपान्तरण हुने कुरामा विश्वास गर्दछ ।

यसैगरी सांस्कृतिक आदानप्रदान गरेर पनि समाज रूपान्तरण हुने कुरा सिद्धान्तकारहरूले बताएका छन । भिन्न सामाजिक परिवेशलाई स्वीकार नगरी समाजमा बस्न नसकिने हुँदा भिन्न समाजमा समायोजन हुनेपर्छ र यसले सामाजिक रूपान्तरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिने कुरा समायोजनको सिद्धान्तका प्रतिपादकहरूको मत रहेको पाइन्छ । हाम्रो समाजमा विगत ५० वर्षअघि र अहिलेको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा समाजका हरेक पक्ष शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, कृषि, सूचना तथा सञ्चार, पूर्वाधार विकास, विद्युतीय ऊर्जालगायतका क्षेत्रमा सकारात्मक परिवर्तन भएको पाइन्छ । तर बसाइँसराईको अवस्थामा भने सकारात्मक परिवर्तन हुन सकेको छैन । हामीले बाहिरी देशबाट विकासका लागि प्राविधिक र दक्ष मानवस्रोत भित्र्याउन सक्नु पर्छ, तर हामीले आफूसँग भएको युवा जनशक्ति पनि टिकाउन सकिरहेका छैनौं ।

आज हामीले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको पूर्ण उपयोग गरिरहेका छौं । यो सन्दर्भमा हामी विश्वमै अगाडि रहेका छौं । हामीले समावेशी लोकतन्त्रको उपभोग गरिरहेका छौं । यो राम्रो र सकारात्मक पक्ष हो, तर यत्तिले मात्र पर्याप्त हुन्छ त भन्दा होइन । हामीले लोकतन्त्रको सबलीकरण गर्दै यसको उपभोग आम जनताले कसरी गर्न सक्छन्, त्यसका लागि लोकतन्त्रलाई

व्यावहारिक स्वरूप प्रदान गर्न हामीले यसका लागि जनतामा व्यापक चेतना निर्माण गर्न जरुरी छ । भएको उपलब्धिलाई जोगाउँदै थप उपलब्धिको रूपमा रहेको आर्थिक लोकतन्त्र जनताको घरदैलोमा पुऱ्याउन बुद्धिजीवीहरूले जनतालाई सचेत बनाउने भूमिका निर्वाह गर्दै आर्थिक स्वतन्त्रताका लागि पैरवी र जनदबाब सृजना गरी जनताको आर्थिक जीवन स्वस्थ बनाउन पहल गर्नुपर्दछ । अर्कातिर देशको राष्ट्रियता रक्षाको सवालमा सधैं चनाखो भइरहनु र राष्ट्रियताको भावना विकास गरिरहन सधैं प्रयत्नशील रहिरहनु पर्दछ । देशले पछिल्लो समय पञ्चायती शासन व्यवस्था बेहोर्नुपयो । त्यसपछि संवैधानिक राजतन्त्रात्मक व्यवस्था कायम रह्यो । हाम्रो नेपाली समाज अहिले पनि अर्धसामन्ती, अर्धऔपनिवेशिक अवस्थाबाट गुज्रिरहेको छ । समाजलाई यो परिवेशबाट मुक्त गराउन बुद्धिजीवीले अहम् भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । सबै कुराको अन्तिम छिनोफानो राजनीतिले गर्ने भए पनि समाजमा अग्रगामी विचारको पैरवी गर्ने महत्त्वपूर्ण तप्काको रूपमा बुद्धिजीवीलाई लिने गरिन्छ । यो अर्धसामन्ती र अविकसित परिवेशबाट पुँजीवादी र विकसित तथा सम्पन्न समाजतर्फ रूपान्तरणका खातिर बुद्धिजीवीले महत्त्वपूर्ण भूमिका र जिम्मेवारी कसरी निर्वाह गर्न सक्छन् ? त्यसबारेमा अध्ययन गर्दा यो निष्कर्ष प्राप्त भएको छ— बुद्धिजीवीले नेपाली समाजलाई वर्तमान अवस्थासम्म ल्याउन गम्भीर र महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् तथा विद्यमान समाजलाई अझै अग्रगामी दिशा प्रदान गर्न पनि उनीहरूको त्यत्तिकै गम्भीर भूमिका रहने छ ।

बुद्धिजीवीहरूको जिम्मेवारी

अहिलेको युगमा लोकतन्त्र र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताका नाममा सामूहिक उन्नति, सामूहिक दायित्व र सामाजिक

स्वतन्त्रतालाई तिलाञ्जली दिने गरिएको परिप्रेक्ष्यमा बुद्धिजीवीहरूको भूमिका र जिम्मेवारी के हुनुपर्छ ? को हो वास्तविक बुद्धिजीवी भन्ने सन्दर्भमा एकातिर जनताका आधारभूत हकअधिकार, मानवअधिकारका दोस्रो पुस्ताका अधिकार भनिने आर्थिक, सामाजिक अधिकार कुण्ठित भइरहेका छन् । जनताका हकअधिकारहरू कानूनका पानामा सुन्दर ढङ्गले लिपिबद्ध गरिएका छन्, तर आज जनताको वास्तविक जीवनका लागि 'आकाशको फल आँखा तरी मर' भनेभै भएका छन् । मार्क्सले भने जस्तै समाजमा सबै कुराको निर्धारण आर्थिक पक्षले गर्छ भन्ने कुरालाई आधार मान्ने हो भने हाम्रो सन्दर्भमा राज्यले जनताको वास्तविक लोकतन्त्रको रूपमा रहेको आर्थिक स्वतन्त्रतालाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ । यसका लागि कागजमा सीमित हकअधिकारलाई प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयन गरिनुपर्छ । बुद्धिजीवीले यसको कार्यान्वयन गर्नका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । होइन भने हाम्रो लामो सङ्घर्ष र बलिदानपछि प्राप्त अहिलेको लोकतान्त्रिक गणतन्त्रामक शासन व्यवस्थाका राजनैतिक अधिकार पनि फिका हुने छन् वा लोकतन्त्र सीमित हुनेखाने वर्गका लागि सीमित हुने छ । लोकतन्त्र जनताको नभई हुनेखाने वर्गको हातमा मात्र सीमित रहेको कुरा यदि भोलि जनतालाई थाहा भयो भने हाम्रो अहिलेका शासक र अधुरो लोकतन्त्रको अवस्था के होला ?

बुद्धिजीवीले जनतालाई यथार्थ कुरा बताउनुपर्छ; शासनका गलत कुरा बताउनुपर्छ; शासकका गलत क्रियाकलाप, भ्रुट र गलत नीतिको भण्डाफोर गर्न सक्नुपर्दछ । बुद्धिजीवीले सत्ताबाट, शासकबाट प्राप्त हुने फिनो अवसरका लागि आफ्नो बुद्धिविवेकलाई बन्धक राखेर सत्ताधारीले जेसुकै गरे पनि स्तुतिगान गर्नुहुन्न ।

बुद्धिजीवीले केन्द्रमा शक्ति र सत्तालाई होइन,

आफ्नो केन्द्रमा समाजको दीन, शक्तिहीन बनेका जनताको हकअधिकार र न्यायलाई राख्नुपर्दछ, समाजमा भइरहेका हरेक अन्यायका विरुद्ध आवाज निरन्तर उठाउनुपर्दछ । जनता र राष्ट्रको स्वतन्त्रतालाई केन्द्रमा राखेर जनतालाई सत्य के हो बताउन सक्नुपर्दछ । सत्ताले गलत र भ्रुट कुरा गर्दै छ भने उसलाई पर्दाफास गरी जनतामाथि सत्य कुरा ल्याउन सक्नुपर्दछ । बुद्धिजीवीले आफ्ना अगाडि आएका र आउने हजारौं अवसर त्यागेर बरु आफैँ हजारौं नयाँ अवसर सृजना गर्नुपर्दछ । त्यो नै वास्तविक बुद्धिजीवी हो । ऊ आफ्नो देश, समाज, राष्ट्रको स्वतन्त्रता, न्याय, समानताका लागि निरन्तर निडर र निर्भीकतासाथ लडिरहनुपर्दछ र समाजलाई अग्रगामी दिशामा डोच्याउन प्रयत्नशील रहनुपर्दछ । यसबाट नै समाजको सुन्दर रूपान्तरण सम्भव हुन्छ ।

बुद्धिजीवी सानो सङ्ख्यामा भए पनि महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूको समूहमा रहेका हुन्छन् । मार्क्सवादी चिन्तक एन्टोनियो ग्राम्सीले आफ्नो पुस्तक 'प्रिजन नोटबुक' मा लेखेका छन्- सबै मान्छेले बुद्धिजीवीको भूमिका निभाउन सक्दैनन् । उनले बुद्धिजीवीलाई दुई वर्गमा विभाजन गरेका छन् । पहिलो- परम्परागत बुद्धिजीवी । यसअन्तर्गत प्राध्यापक, पुरोहित, प्रशासक, जो कुल परम्पराअनुसार आफ्नो व्यवसाय गरिरहन्छन् । दोस्रो वर्ग हो- पुँजीपति, उद्यमीहरू आफ्ना लागि औद्योगिक सीप, ज्ञान हासिल गर्न काममा लगाउँछन् । राजनैतिक व्यवस्थाका विषेषज्ञ, नयाँ संस्कृति, नयाँ विधि व्यवस्था खडा गर्ने अर्का बुद्धिजीवी हुन् ।

यसै सन्दर्भमा व्यावसायिक लाभ हासिल गर्न ठुलाठुला कम्पनीहरूमध्ये टोयोटा, टेस्ला, टाटा आदिका बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले आफ्नो व्यवसाय प्रवर्द्धन गर्न राखेका बुद्धिजीवी हुन्छन् । यस्ता बुद्धिजीवी उपभोक्ताको मन जित्न, उनीहरूको रुचिको सामग्री तयार पारी बजारमा आफ्नो कम्पनीको सामान धेरैभन्दा धेरै

बिक्री गर्नमा प्रयोग हुन्छन् । यस्तै प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा मतदातालाई प्रभावित पार्न राजनितिक दलहरूले बुद्धिजीवीहरूको प्रयोग गर्ने गर्दछन् । यस्ता बुद्धिजीवी उपभोक्ता तथा मतदाताको दिमाग परिवर्तन गराउन र आफ्नो बजार विस्तार गर्न निरन्तर सङ्घर्षरत हुन्छन् । यस्ता व्यवस्थाबद्ध बुद्धिजीवी सधैं अवसर र लाभको बाटो हिँडिरहन्छन् ।

जुलियन वेडा बुद्धिजीवीको परिभाषा दिँदै भन्छन्- 'जसको कर्म अनिवार्यत व्यावहारिक उद्देश्य पूर्तिका लागि हुँदैन, यिनीहरू यस्ता व्यक्ति हुन्, जसले कला, विज्ञान वा आध्यात्मिक उपामोहमा रमाउँछन् र उनीहरूले आफ्नो सुख अभौतिक वस्तुमा खोज्छन् र भन्छन्- मेरो राज्य यो जगत् होइन' । उनी अभौतिक वस्तुमा सुख रोज्ने व्यक्ति नै बुद्धिजीवी हो भन्ने पुग्छन् ।

यसरी ग्राम्सी तथा वेडाबिच बुद्धिजीवीका परिभाषामा भिन्नता पाइन्छ। ग्राम्सीको विश्लेषणअनुसार सूचना प्रसारण गर्नेहरू प्राज्ञिक, व्यवसायी, कम्प्युटर विश्लेषक, खेलविश्लेषक, मिडियाकर्मी, वकिल, निर्देशक, सल्लाहकार, नीतिविशेषज्ञ, सरकारका सल्लाहकार, बजारविज्ञ, अर्थविज्ञलाई बुद्धिजीवीको रूपमा लिइन्छ । यसप्रकार ज्ञान उत्पादनमा सहभागी सबैजसो व्यक्तिहरू ग्राम्सीको शब्दमा बुद्धिजीवी हुन् । फ्रान्सिसी दार्शनिक मिसेल फुको भन्छन्- तथाकथित वैश्विक बुद्धिजीवीले आफूलाई विशिष्ट बुद्धिजीवीका रूपमा लिने गरेका छन् ।

अहिले बुद्धिजीवीको विस्तार यति धेरै भयो कि बुद्धिजीवी आफू अध्ययनको विषय बनिसकेको छ र बुद्धिजीवीका विषय पनि थुप्रै बनेका छन् । यतिखेर बुद्धिजीवीका बारेमा गरिएको अध्ययनको विशाल पुस्तकालय हाम्रो अगाडि खडा हुन्छ; जो विशाल र सूक्ष्मतम् विवरणले भरिएको छ । जस्तै- इतिहास र बुद्धिजीवी, समाजशास्त्र र बुद्धिजीवी, क्रान्ति र बुद्धिजीवी, बुद्धिजीवी र राष्ट्रवाद आदि

सम्बन्धी अन्तहीन अध्ययन भएको छ । त्यसैले बुद्धिजीवीबिना आधुनिक इतिहासमा न कुनै ठुलो क्रान्ति भएको छ न हुनेवाला छ । यसका साथसाथै प्रतिक्रान्तिमा पनि बुद्धिजीवीकै भूमिका रहेको छ । संसारका ठुलठुला क्रान्ति । जस्तो- फ्रान्सको क्रान्ति, अमेरिकी स्वतन्त्रता सङ्ग्राम, भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राम, बेलायतको गौरवमय क्रान्ति आदिलाई बौद्धिक क्रान्तिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

अर्कातिर साम्यवादी आन्दोलनका सैद्धान्तिक र व्यावहारिक प्रवर्तक कार्ल मार्क्स, फ्रेडरिक एङ्गल्स, भी.आई. लेनिन, जोसेफ स्टालिन, माओत्सेतुङजस्ता बुद्धिजीवीहरूले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनको सूत्रपात गरे । उनीहरूका अनुसार समाजमा वर्ग छ । समाजका दुई वर्गहरूबिच निरन्तर सङ्घर्ष हुन्छ र जुन बेला शोषित वर्गले शोषक वर्गमाथि सङ्घर्षको माध्यमबाट विजय प्राप्त गर्छन्, त्यति बेला शोषित वर्गको सत्ताको निर्माण हुने कुरा बताएका छन् । यसरी समाजमा समानता हुने र समाजले समाजवाद हुँदै साम्यवादी दिशामा अगाडि बढी सामाजिक रूपान्तरण हुने कुरा बताएका छन् । मार्क्सवादी बुद्धिजीवीहरूकै कारण अघिल्लो बिसौं शताब्दीमा दुईतिहाइ विश्वमा समाजवादी आन्दोलन अगाडि बढेको यथार्थ हाम्रा अगाडि नै छ । यसैगरी नेपाली समाजको रूपान्तरणमा थुप्रै बुद्धिजीवीहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएको कुरा हाम्रा अगाडि छर्लङ्ग छ ।

यसरी भन्न सकिन्छ, बुद्धिजीवीको भूमिका र क्रियाशीलताको उद्देश्य मानवीय स्वतन्त्रता, सामाजिक रूपान्तरण र ज्ञानको विकासका लागि हुनुपर्छ, बुद्धिजीवी निरस जीवन र घरेलुपनमा भुल्नका लागि हुनु हुँदैन । बुद्धिजीवीको भूमिका समाजसमक्ष आफ्नो विचार र उद्देश्य पेस गरेर आफ्नो क्षमता तथा आफ्नो हैसियतको खुसी मनाउनुमा होइन, उनीहरू शक्तिशाली तन्त्रको नोकर बन्ने र उदारवादीका लागि काम गर्नेमा

मात्र सीमित रहनुहुँदैन ।

बौद्धिक भूमिका आफैँमा एउटा उच्चतम कर्म हो र यो कर्ममा प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपले समाजको आवाज, सहभागिता र हिस्सेदारी रहेको हुन्छ । यसले बुद्धिसङ्गत र सचेत तरिकाले विवेक र नैतिक चरित्र निभाएको हुनपर्छ । यसले बुद्धिजीवीलाई जिम्मेवार बनाएको हुन्छ साथै खतरामा पनि पुऱ्याएको हुन्छ ।

बुद्धिजीवीले सधैं सत्ता, शक्तिशाली वर्गको पक्षधरताभन्दा पनि अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, न्याय, समानता, कमजोर र प्रतिनिधित्वहीन, आवाजहीनको आवाज बुलन्द गरी उनीहरूको पक्षमा उभिन सक्नुपर्छ ।

निष्कर्ष

नेपाली समाजको परम्परागत संरचना भत्किएको र नयाँ संरचना निर्माण नभइसकेको आजको अवस्थामा यो नेपाली समाजको सुन्दर तस्बिर निर्माण गर्न

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- कुमार, विजय, चन्द्रकर, नरेश (सन् २०२२). *जनबुद्धिजीवी एडवर्ड सइदका जीवन व रचना-संसार*. मुम्बई : संवाद प्रकाशन ।
गिरी, गिरीश (२०७८). *सत्यमोहन*. काठमाडौँ : बुकहिल पब्लिकेसन प्रालि ।
गुरुड, हर्क (सन् २००७). *मैले देखेको नेपाल*. (रिप्रिन्ट सन् २०२२). काठमाडौँ : हिमाल किताब प्रालि ।
चम्स्की, नोम (सन् २०१७). *द रिस्पोजिबिलिटी अफ इन्टेलेक्चुअल्स*. न्युयोर्क : द न्यु प्रेस ।
नेपाल सरकार (२०७५). *नेपालको संविधान*. काठमाडौँ : कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ।
प्रधान सुमन, मेलोन एम, डेभिड र एनसाइडेल सेवास्टियन भोन (सन् २०१२). *नेपाल इन ट्रान्जिसन फ्रम पिपल्स वार टू फ्रेजाइल पिस*. नयाँदिल्ली : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
मल्ल, कटक (२०८०). *न्याय-अन्याय, कानून, भूराजनीति र कुटनीति*. काठमाडौँ : नेपाल इन्डिगो इन्क प्रालि ।
मैनाली, श्यामप्रसाद र पौड्याल, मुकुन्दप्रसाद (२०७१). *विकासका समसामयिक आयामहरू*. काठमाडौँ : विमला मैनाली ।
लेनिन, भ्ला.ई. (सन् १९१८). *राज्य र क्रान्ति*. (अनु. कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ). नेपाली संस्करण २०६७. काठमाडौँ : मार्क्सवादी विचार मञ्च ।
शर्मा, जनकलाल (सन् २०१८). *हाम्रो समाज : एक अध्ययन*. काठमाडौँ : मञ्जरी पब्लिकेसन ।
सुयिन, हान (सन् २०१९). *सुवह का सैलाव* (माओत्सेतुंग एवं चीनी क्रान्ति : १८९३-१९५३). मुम्बई : संवाद प्रकाशन हारारी, युवल नोहा (सन् २०१७). *होमोडियस अ ब्रिफ हिस्ट्री अफ टुमरो*. लन्डन : पेनगुइन रेन्डम हाउस ।

महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने अवस्था हो । अहिले हाम्रो नेपाली समाजले भोगिरहेको सीमा समस्या, कालापानी-लिपुलेकका समस्या, आन्तरिक लोकतन्त्रका समस्या, अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति, परराष्ट्र सम्बन्ध, आन्तरिक शान्तिसुरक्षा, गरिबी निवारण, दिगो विकास, जलवायु परिवर्तन, सामाजिक-सांस्कृतिक उन्नयन, विश्व प्रतिस्पर्धी भौतिक विकास, सामाजिक एकता आदिका समाज रूपान्तरणकारी स्वतन्त्र विचारको निर्माण गर्ने जिम्मेवारी नेपाली बुद्धिजीवीको हो । हामीले हाम्रो देश र नेपाली समाजलाई केन्द्र बिन्दुमा राखी नेपाली आँखाले र मस्तिष्कले उल्लेखित विषयहरूमा आफ्नो बौद्धिकता प्रयोग गर्न सक्थौं भने नेपाली समाजले नेपाली बुद्धिजीवीबाट अभूतपूर्व फाइदा हासिल गर्न सक्छ र संविधानले परिकल्पना गरेको दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकाङ्क्षा पूरा गर्न एक हदसम्म मद्दत मिल्ने छ ।